

GULÁCSI GÁBOR—NEMES NAGY JÓZSEF:

REGIONALITÁS ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET

(Egy shift-analízis eredményei)

1. A kutatási probléma

A lakossági életkörülmények területi egyenlőtlensége ma is vitákat kavará, és sokak szerint társadalompolitikai beavatkozást igénylő probléma. Ezen egyenlőtlenségek feltárásában és az egyenlőtlenségeket befolyásoló fejlesztéspolitikák kidolgozásában már jó ideje a tudományos kutatás is szerepet kap. Tanulmányok sora vizsgálja a hazai területi egyenlőtlenségek főbb vetületeit: a főváros—vidék dualizmust, a megyék közötti különbségeket és a város—falú egyenlőtlenségeket.¹ A Budapest és vidék közötti jól ismert fejlettségi szakadék mellett ezek a vizsgálatok viszonylag korán kimutatták már egyrészt egy megyék közötti fejlettségi rangsornak a tartós fennállását (amely rangsor élén az iparosodott dunántúli, az alján pedig az alföldi nagyfalvas megyék vannak), másrészt egy ellátottsági lejtőnek a létezését a településhierarchia mentén a nagyvárosoktól az aprófalvak felé tartva. Ezeket az eredményeket a legújabb vizsgálatok is megerősítik.²

Hiányérzetet kelthet azonban az, hogy a megyék, illetve a településtípusok közötti egyenlőtlenségeket az eddigi vizsgálatok mindig elkülönítetten kezelték és még csak kísérletet sem tettek a kétféle egyenlőtlenség kapcsolatának analitikus feltárására. Ezért eddig tisztázatlanul maradtak pl. az olyan (látszólagos) ellentmondások is, hogy az aprófalvakat koncentráló dunántúli megyék (pl. Vas, Baranya) jóval ellátottabbnak bizonyultak, mint a nagyfalvas alföldi megyék (pl. Szolnok, Szabolcs és Pest) holott a települési rangsorok szerint a nagy falvak sokkal ellátottabbak, mint az ún. aprófalvak.

A következőkben arra vállalkozunk, hogy az életkörülmények egy meghatározott körében (a lakossági infrastrukturális ellátottságban) meglévő megyék közötti relatív különbségeket két összetevőre bontsuk, és egyúttal szintetikususan is számszerűsítsük egyrészt a megyénként eltérő településszerkezeteknek, másrészt az egy megyébe tartozó települések viszonylagos térségi fejlettségének az egyenlőtlenséget alakító hatását. Ezzel lehetőség nyílik arra, hogy feltárjuk a kétféle egyenlőtlenségalkító hatás kombinációit is, és végül arra is, hogy a megyéket csoportosítsuk és jellemezzük a relatív ellátottsági szintjüket kialakító hatások szerint.

2. A vizsgálat adatbázisa és módszere

A vizsgálat induló információs bázisa hét lakossági infrastrukturális ellátottsági mutatónak 19 megyére, illetve a megyéken belül 9 településnagyság-kategóriára bontott adatmátrixa egyetlen időpontra vonatkozóan.

A kiválasztott jelzőszámok az alábbiak voltak.

1.	Az ezer főre jutó lakások száma	LAK
2.	Az egy főre jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás	VIL
3.	Az ezer főre jutó bolti alapterület	BAT
4.	Az egy főre jutó kiskereskedelmi iparcikkforgalom	IPF
5.	Az ezer főre jutó szakrendelési órák száma	SZR
6.	A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya	VIZ
7.	A közcatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya	CSA

Az első öt jelzőszám *1987-es adatokat* tartalmaz, amelyek forrása a KSH Területi Statisztikai Évkönyve volt, míg a hatodik és hetedik jelzőszám *1986. év végi* adatokból áll, és ezek forrásai a Megyei Statisztikai Évkönyvek voltak.

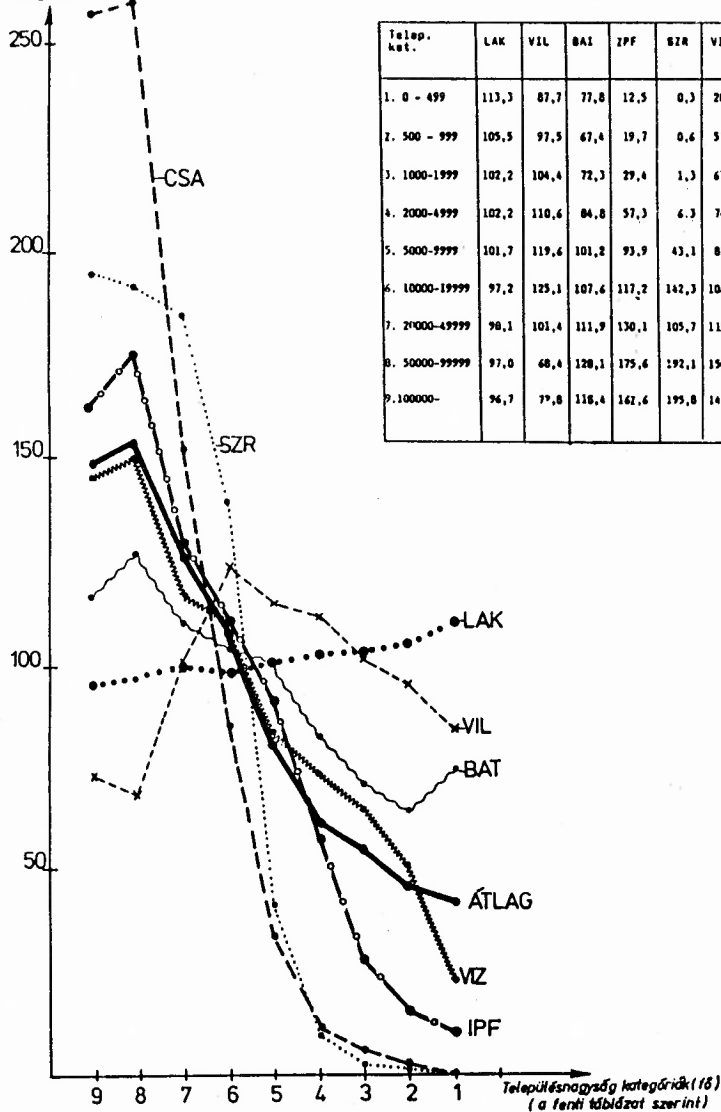
Természetesen – mint minden statisztikai adatokra alapozott fejlettség – és egyenlőtlenségvizsgálatnál – ezúttal is felvethető néhány aggály már a vizsgálat alapjául szolgáló jelzőszámokkal szemben is. Köztük a következők:

- az egyes jelzőszámok csak az infrastrukturális ellátottság egy-egy részterületének egy elnagyolt mennyiségi jellemzőjét ragadják ki, és emiatt csak igen kevés alkalmasak még az adott részterület tényleges állapotának jellemzésére is;
- a hét jelzőszám kevés az infrastrukturális szolgáltatási ellátottság átfogó jellemzésére.

E fontos fenntartásokat mérlegelve azonban arra jutottunk, hogy ezek a mi vizsgálatunkra csak részben érvényesek, és nem kérdőjelezik meg a kapott eredmények megbízhatóságát, a következők miatt:

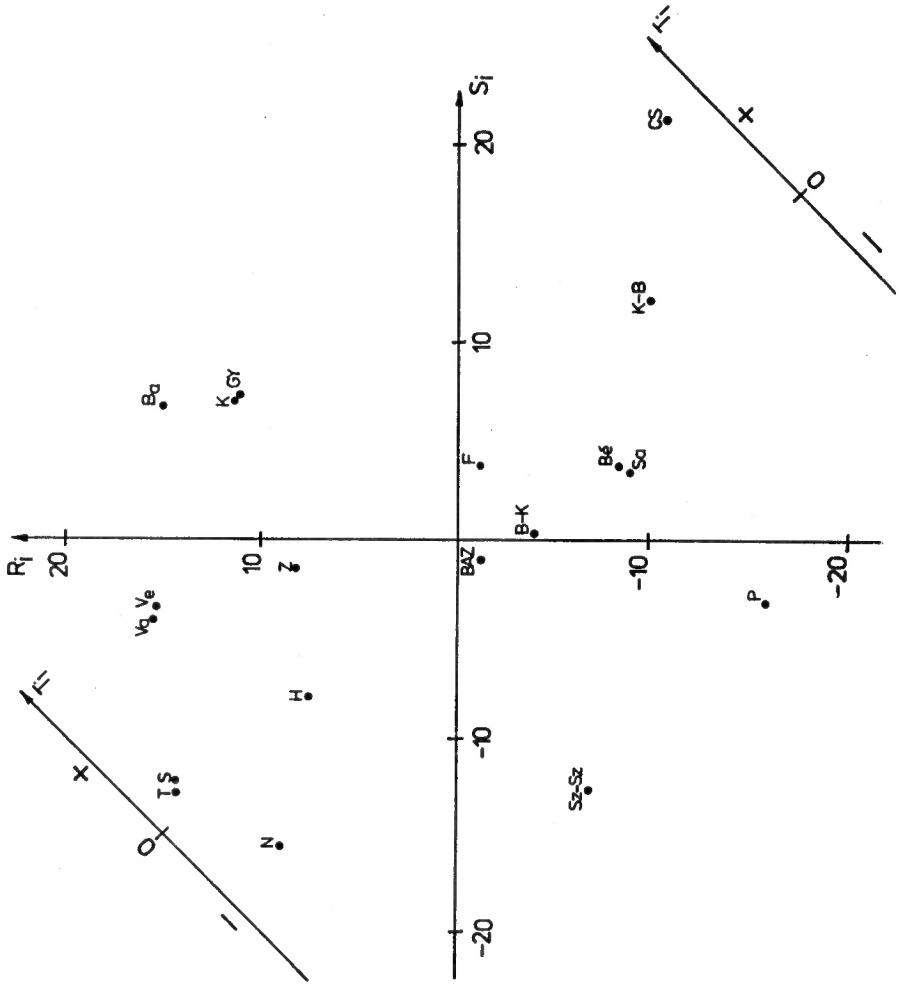
- az jelzőszámokat – és erről a bírálók máskor is gyakran megfélekednek – mi nem arra használjuk, hogy azok az egyes területi egységek abszolút infrastrukturális fejlettségét mérijék, hanem csak arra (és az jóval enyhébb mérési követelmény), hogy a különböző megyéknek az átlaghoz viszonyított relatív infrastrukturális fejlettségét jelezzék;
- az az ellenvetés, hogy az egyes jelzőszámok az általuk képviselt részterületet csak igen elnagyoltan jellemzik, ezúttal azért veszi érvényét, mivel vizsgálatunk a részterületek egyenlőtlenségeinek tárgyalását mellőzve a lakossági infrastrukturális ellátottság egészének egyenlőtlenségeit tárgyalja majd, és itt már mindig a hét jelzőszám átlagán alapulnak majd az elemzések;³
- és végül elismerjük, hogy a szokásos vizsgálatokhoz képest hét jelzőszám szegényesnek tűnik az egész lakossági infrastrukturális szféra megyei egyenlőtlenségeinek jellemzésére (a jelzőszámok szaporítását jórészt a megfelelő bontású statisztikai adatok hiánya gátolja meg.) Ezért még a vizsgálat kezdetén ellenőrző számításokat végeztünk. A hét jelzőszám felhasználásával

Jelzőszám a vidéki átlag
 százalékában
 (vidéki átlag=100)

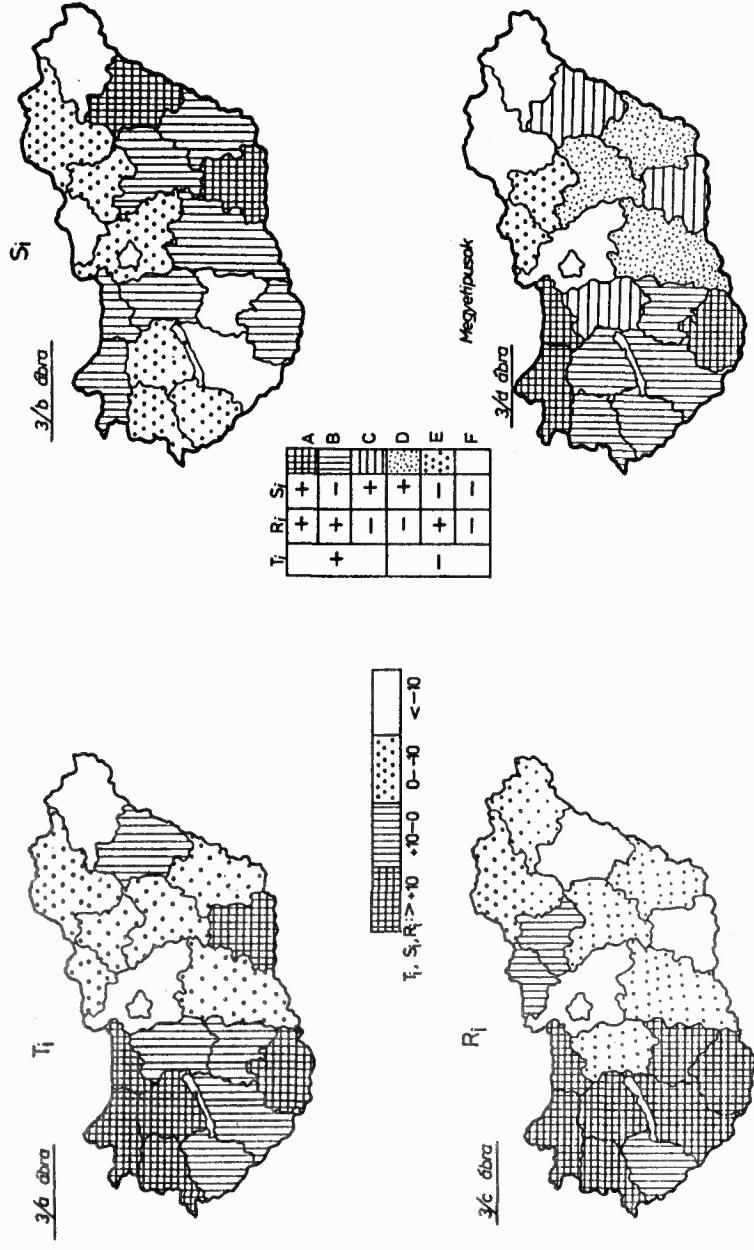

Telep. kat.	LAK	VIL	BAT	ZPF	BZR	VIZ	CSA	Almunkó- szám su- lyozatlan átlaga
1. 0 - 499	113,3	87,7	77,8	12,5	0,3	28,9	-	45,7
2. 500 - 999	105,5	97,5	67,4	19,7	0,6	51,3	1,5	49,1
3. 1000-1999	102,2	104,4	72,3	29,4	1,3	67,2	6,8	54,5
4. 2000-4999	102,2	110,6	84,8	57,3	6,3	74,9	10,7	63,7
5. 5000-9999	101,7	119,6	101,2	93,9	43,1	85,6	35,4	82,9
6. 10000-19999	97,2	125,1	107,6	117,2	142,3	106,4	85,6	111,1
7. 20000-49999	98,1	101,4	111,9	130,1	105,7	119,2	152,0	128,3
8. 50000-99999	97,0	68,4	128,1	175,6	192,1	150,7	255,7	152,5
9. 100000-	96,7	79,8	118,4	162,6	195,8	147,8	259,0	149,9

1. ábra Az infrastrukturális ellátottság településméret kategóriák szerinti egyenlőtlensége

2. ábra Megyék a három tényező koordináta-rendszerében

3. ábra A megyei ellátottsági szint és tényezőinek térszerkezete

általunk kiszámított 1986–87-es megyei ellátottsági rangsort összehasonlítottuk Incze Zs. (1987) 1985-re vonatkozó, 42 infrastrukturális mutató alapján számított megyei rangsorával. A két rangsor között 0,83-as rangkorrelációt kaptunk (egyedül Fejér megye pozíciója tér el számottevően a kétféle sorrendben). Eszerint e hét mutató átlaga megfelelően reprezentálja az egészében vett lakossági infrastrukturális szféra megyék közötti egyenlőtlenségeit.

A vizsgálatban kétféle területi kategóriát használtunk: a megyéket és a településnagyság-kategóriákat (kilenc nagyságkategóriát alkalmaztunk a KSH besorolásához igazodva). Természetesen a településnagyság szerinti besorolás a településhierarchiának csak egyetlen dimenziója, amelyet másféle egyenlőtlenségi hierarchiák átszelhetnek. Ezért például néhány nagyságkategóriában (pl. az 5–10 ezer, és a 10–20 ezer lakosú települések kategóriájában) így lényegesen eltérő közigazgatási státusú és gazdasági fejlettségű települések is egybesorolódhatnak. Azonban (1) mégis *közkeletűen elfogadott*, hogy a települések közötti ellátottsági egyenlőtlenségek nagy része jelentkezik a népességnagyság dimenziójában is, továbbá (2) ha a vizsgálatunk jó, akkor olyan eredményeket is kell hoznia, amelyek épp a településkategóriák inhomogenitására utalnak. A belső inhomogenitás különben a megyék területi egységeként való alkalmazásával szemben is felvethető. A vizsgálatról többek közt ezzel kapcsolatos eredményeket is vártunk.

A vizsgálati *módszer* a szakirodalomból jól ismert *shift-analízis* volt.⁴ Metodikai szempontból újdonságértéket kölcsönöz a vizsgálatnak az, hogy

- elsőként kerül sor a módszer bevezetésére a hazai infrastrukturális ellátottsági viszonyok elemzésében;
- a megyék közötti különbségek tényezőkre bontásakor a módszerben a struktúra-dimenziót (a módszer használatakor szokásostól eltérően) nem az ágazati szerkezet, hanem a településnagyság szerinti osztályok képezik;
- a hét mutatóra elvégzett számítás mutatónkénti páros összehasonlításra, illetve egyfajta egyszerű komplex, összevont értékelésre is módot, így elemzési többlet lehetőséget ad.

A módszer lényege (a megjelölt irodalmakban megtalálható precíz matematikai leírást mellőzve) az alábbiakban foglalható össze.

A shift-analízis segítségével minden megyére számszerűen meghatároztuk, hogy az egyes ellátottsági mutatók szerinti megyei előny (a vidéki átlaghoz viszonyított ellátottsági hiány) milyen mértékben származik abból, hogy a megye településhálózatában az országos szinten levő településtípusoknak milyen a népességaránya (strukturális, ez esetben *településszerkezeti* hatás), illetve abból, hogy a megye települései a megfelelő településkategória átlagos ellátottsági szintjéhez képest összességében jobb, vagy kedvezőtlenebb helyzetűek (területi vagy *regionális* hatás). Képletszerűen minden megyére meghatározható az alábbi összefüggés

$$T_i = S_i + R_i$$

ahol T_i = a megye ellátottsági többlete (hiánya)

S_i = strukturális (településszerkezeti) tényező

R_i = regionális tényező

T_i , S_i és R_i előjeles mennyisége pozitív előjelük az adott tényező kedvező, a negatív a kedvezőtlen hatásával azonosítható. A számítások során T_i , S_i és R_i abszolút volumenei számíthatók (pl. a bolti alapterület relatív „többlete”, illetve „hiánya”), majd ezek alakíthatók át százalékos értékévé. Ez a transzformáció – eltüntetvén a különböző jelzőszámok eltérő mértékegységét, dimenzióját – teszi lehetővé egyebek mellett a hét mutatóra kapott eredmények összehasonlítását. Bár a módszernek – a tényezőkre bontás miatt – lényege az *analitikus* karakter, maguk a felbontásban szereplő tényezők – mint arra tömör elnevezésük is utal – egy-egy hatásegység *szintézisei*. (További – a számítások értelmezéséhez feltétlenül szükséges – metodikai kérdésekre az eredmények bemutatásához, értékeléséhez kapcsolódva térünk ki.)

3. A szokásos kettős közelítés: megyék és településtípusok közötti különbségek

Vizsgálatunk kiindulópontját tulajdonképpen a szokásos (egy időpontra vonatkozó) területi egyenlőtlenségvizsgálat képezi: egyrészt tehát az ellátottság megyék közötti egyenlőtlenségeinek, másrészt a településkategóriák közötti egyenlőtlenségeknek a rövid áttekintése.

Az egyes megyék lakossági infrastrukturális ellátottsága jelzőszámainak a vidéki átlagtól való eltéréseit az 1. táblázat T_i oszlopai tartalmazzák. A táblázatban a hét jelzőszám megyei értékei mellett a jelzőszámok átlaga is megtalálható („Együtt” oszlop T_i), amely az egyes megyék lakossági infrastruktúrája egészének a vidéki átlagtól való eltérését fejezi ki.

A táblázatból megállapítható, hogy az addigi vizsgálatok eredményeinek megfelelően, ezekkel a jelzőszámokkal mérve is a dunántúli, iparosodott, városias megyék állnak az egyenlőtlenségi rangsor élén és Nógrád, Pest, valamint Szabolcs-Szatmár megyék a rangsor alján. Ez az átlagos sorrend úgy keletkezett, hogy a hét jelzőszámból öt lényegében mindig ezt a sorrendet adja, egy jelzőszám (a VIL) esetében a sorrend nem korrelál az átlaggal (a rangkorreláció értéke – 0,0), egy jelzőszám pedig (az ezer főre jutó lakások száma) már egy enyhén ellentétes irányú rangsort (ahol tehát az alföldi megyék megelőzik a dunántúli megyéket) ad.⁵ Ez az eltérő összetevő azonban kevésbé befolyásolja az átlagos sorrendet, mert éppen ennél a jelzőszámnál volt a megyék közötti egyenlőtlenség a legkisebb (a legnagyobb megyék közötti egyenlőtlenséget viszont a csatornázott lakások arányának jelzőszáma mutatta).

A lakossági infrastrukturális ellátottságnak a vizsgálatunk jelzőszámaival mért településnagyság-kategóriák közötti egyenlőtlenségeit az 1. ábra mutatja. Az ábrából jól látható, hogy településhierarchia mentén a nagyobb népességű településektől a kisebbek felé haladva egy igen meredek ellátottsági lejtő létezik (lásd a 7 jelzőszám átlagát). A két felső településnagyság-kategóriában az átlagos ellátottság még nagyjából egybeesik (sőt az 50–100000 ezer lakosú települések átlagos ellátottsága kissé még jobbnak is mutatkozik, mint a 100 ezernél népesebb településeké), utána viszont már szigorúan monoton csökkenő az ellátottsági átlag.

Az ábrából az is látható, hogy csakúgy, mint a megyék közötti egyenlőtlenségek esetében, ezúttal is *öt jelzőszám egyenként is ugyanolyan típusú* településkategóriák közötti *egyenlőtlenséget mutat*, mint a hét jelzőszám átlaga. Az ezer főre jutó la-

A hét shift-analízis eredményei

M e g y é k *	L A K		V I L		B A T		I P F		S Z R		V I Z		C S A		E g y ü t t									
	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i								
1. Baranya	-4,7	-6,1	1,4	10,6	16,9	-6,3	5,1	4,8	0,3	11,9	8,8	3,1	43,9	30,1	13,8	21,6	18,2	3,4	62,7	31,7	31,0	21,6	14,9	6,7
2. Győr-Sopron	-5,0	-4,8	-0,2	5,0	13,9	-8,9	12,5	11,6	0,9	29,4	19,5	9,9	5,1	-3,6	8,7	21,3	13,0	0,3	59,8	27,4	32,4	18,3	11,0	7,3
3. Komárom	-0,3	0,0	-0,3	6,8	7,7	-0,9	6,4	2,4	4,0	-7,5	-16,7	9,2	21,8	8,5	13,3	35,9	28,4	7,5	63,8	48,2	15,6	18,1	11,2	6,9
4. Veszprém	-2,2	-3,1	0,9	5,7	6,3	-0,6	11,1	13,2	-2,1	7,0	13,7	-6,7	-4,2	-3,4	-0,8	25,9	31,9	-6,0	36,9	49,4	-8,5	11,9	15,3	-3,4
5. Vas	-1,9	-3,3	1,4	-6,9	-2,2	-4,7	9,0	9,9	-0,9	1,6	5,5	-3,9	31,2	40,6	-9,4	7,9	14,7	-6,8	39,1	43,0	-3,9	11,4	15,5	-4,1
6. Csongrád	8,9	10,3	-1,4	-19,8	-8,3	-11,5	13,5	4,4	9,1	15,1	-13,8	28,9	33,4	-8,0	41,4	4,5	-15,6	20,1	15,9	46,2	62,1	10,2	-11,0	21,2
7. Zala	-2,2	-4,3	2,1	-19,2	-17,7	-1,5	3,9	4,7	-0,8	15,4	19,6	-4,2	5,5	15,0	-9,5	22,2	26,6	-4,4	21,0	13,3	7,7	6,7	8,2	-1,5
8. Fejér	-3,0	-2,6	-0,4	-17,5	-12,7	-4,8	-8,4	-10,1	1,7	-1,2	-11,0	9,8	-8,5	-7,2	-1,3	19,4	13,4	6,0	36,9	21,2	15,7	2,5	-1,3	3,8
9. Hajdú-Bihar	-0,3	2,1	-2,4	-10,6	-8,3	-2,3	-1,0	-6,9	5,9	4,2	-13,4	17,6	8,6	-16,8	25,4	4,1	-7,5	11,6	11,1	-18,1	30,2	2,3	-10,0	12,3
10. Somogy	0,8	-0,8	1,6	-1,7	-0,3	-1,4	12,1	17,6	-5,5	1,4	15,9	-14,5	-11,7	18,3	-30,0	17,2	29,0	-11,8	-4,1	19,5	-23,6	2,0	14,2	-12,2
11. Tolna	-1,7	-2,7	1,0	12,7	6,6	6,1	6,6	13,0	-6,4	0,4	11,8	-11,4	1,9	25,9	-24,0	10,0	23,2	-13,2	-19,2	22,4	-41,6	1,5	14,3	-12,8
12. Heves	4,2	3,6	0,6	6,1	6,6	-0,5	1,2	4,8	-3,6	10,5	20,1	-9,6	-3,8	-15,8	-19,6	-7,2	-1,7	-5,5	-14,8	3,5	-18,3	-0,5	7,5	-8,0
13. Borsod-Abaúj-Zemplén	-2,2	-2,5	0,3	-9,8	-9,4	-0,4	-7,2	-4,9	-2,3	-18,9	-14,4	-4,5	0,4	2,1	-1,7	-5,0	-3,7	-1,3	26,9	24,7	2,2	-2,3	-1,2	-1,1
14. Bács-Kiskun	10,5	10,8	-0,3	-2,1	-5,5	3,4	14,5	14,1	0,4	24,2	22,5	1,7	-6,4	-8,9	2,5	-20,4	-20,6	0,2	-46,5	-39,2	-7,3	-3,7	-3,9	0,2
15. Békés	6,6	7,1	-0,5	-8,7	-13,6	4,9	11,7	7,5	4,2	10,9	3,0	7,9	-5,3	-13,4	8,1	-9,6	-12,9	3,3	-38,7	-36,5	-2,2	-4,7	-8,4	3,7
16. Szolnok	5,8	6,1	-0,3	-2,8	-6,4	3,6	5,7	1,2	4,5	-0,8	-6,3	5,5	-1,2	-10,5	9,3	-6,7	-9,6	2,9	-39,5	-38,0	-1,5	-5,6	-9,1	3,5
17. Nógrád	1,9	0,9	1,0	-1,5	-9,5	8,0	-3,7	0,7	-4,4	-14,0	13,3	-27,3	-15,0	13,1	-28,1	-8,9	5,5	-14,4	-5,2	39,1	-44,3	-6,6	9,0	-15,6
18. Pest	-3,0	-2,7	-0,3	29,6	16,5	13,1	-28,7	-34,1	4,4	-25,8	-22,6	-3,2	-19,7	-18,6	-1,1	-26,3	-22,4	-3,9	-53,9	-26,1	-27,8	-18,4	-15,7	-2,7
19. Szabolcs-Szatmár	-6,4	-6,9	0,5	-0,1	-2,6	2,5	-8,8	-2,3	-6,5	-20,4	-3,2	-17,2	-31,5	-2,4	-28,1	-17,9	-9,2	-63,9	14,4	-29,5	-19,2	-7,1	-12,1	

* A hét mutató szerinti öszvevont ellátottsági szint sorrendjében

T_i = a megyei ellátottsági többlet (+) vagy hiány (-) a vidéki átlag százaléklékában

R_i = regionális tényező (%)

S_i = településszerkezeti tényező (%)

kások jelzőszáma (LAK) egy enyhe ellenirányú lejtőt mutat, míg az egy főre jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás (VIZ) értéke sajátos módon a középső településnagyság-kategóriákban jóval magasabb, mint a legnépesebb és a legkevesebb lakosú településekben.

Röviden így jellemezhető tehát az infrastrukturális ellátottság megyék közötti és településnagyság-kategóriák szerinti egyenlőtlensége. Ez az a pont, ahol a vizsgálatok rendszerint megállnak, a mi elemzésünk viszont ezúttal innen kezdődik. A továbblépés, azaz a kétféle területi egyenlőtlenség kapcsolódásainak feltárása érdekében itt kezdünk bele a shift-analízisek elvégzésébe.

4. A shift-analízis nézőpontja: szétválasztott és összeadódó térségi és településszerkezeti hatások

A hét ellátottsági mutatóra elvégzett hét shift-analízis – mint láttuk – lehetővé teszi minden mutatóra és minden megyére a regionális és településszerkezeti hatás számszerűsítését. Az elvégzett shift-analízisek eredményeit az 1. táblázatban foglaljuk össze.

A regionális és településszerkezeti hatás elvileg hatféle kombinációt eredményezhet T_i , S_i , illetve R_i előjele szerint. A táblázatból látható, hogy mind a hét mutató esetén előfordul mind a hatféle kombináció. Az összes eset ($19 \times 7 = 133$) között vannak gyakrabban, illetve ritkábban előforduló hatáskombinációk. A legtöbb (31) esetben a pozitív regionális hatáshoz ($R_i > 0$) kapcsolódik, mégpedig pozitív egyenleggel ($R_i + S_i = T_i > 0$). Ugyancsak gyakori (28–28) eset az, amikor a két tényező azonos irányban hat, mindkettő pozitív, illetve mindkettő negatív. Jelentős az esetszáma (24) a negatív regionális hatás, illetve a pozitív strukturális tényező negatív egyenlegű összeadódásának ($R_i + S_i = T_i < 0$). A fennmaradó két kombináció esetszáma relatíve alacsony (10, illetve 12).

A kombinációk alapján elsőként az állapítható meg, hogy a vidéki átlagnál kedvezőbb ($T_i > 0$) megyei ellátottsági szint jóval nagyobb számban (69 eset közül 59-ben) köszönhető a pozitív *regionális* hatásnak, mint a pozitív településszerkezeti tényezőnek (69-ből 38 eset). Ugyancsak a regionális faktor dominanciája a jellemző az átlagnál kedvezőtlenebb ($T_i < 0$) esetekben, itt a 64 esetből 52-ben negatív a *regionális* hatás, a településszerkezeti faktor pedig csak 40 esetben.

A számításokból levonható első lényegesebb megállapítás az lehet, hogy az esetek többségében a megyék ellátottsági egyenlőtlensége nagyobb mértékben származik a megyei településkategória-átlagoknak a vidéki átlagoktól való eltéréseiből (azaz a regionális hatásokból), mint a megyei településszerkezetnek az átlagos vidéki településszerkezettől való eltéréseiből (azaz a településszerkezeti hatásokból, a sajátosan egyedi nagyvárosi, vagy aprófalvas jellegből). (Az esetek többségében tehát $|R_i| > |S_i|$.)

Ugyanez az összefüggés nemcsak a hét vizsgált mutatót egyenként elemezve jellemző, hanem felbukkan a megyék orientációs értékű összevont (a hét mutatóra kapott T_i , S_i , R_i értékek egyszerű súlyozatlan átlagával mért) értékelésében is. E munka szerint összességében 11 megye kerül a vidéki átlag⁶ fölé (ezekben a T_i értékek átlaga pozitív), s ezen megyék közül 8 esetén a regionális hatás is pozitív. Az összességében

az átlagszinttől elmaradó 8 megye (ahol tehát a T_i értékek átlaga negatív) többségében (6 megyében) a regionális faktor is negatív. A relatív megyei pozícióval a regionális hatás 74%-ban egyirányú, míg a településszerkezeti csak 58%-ban.

Ez az összefüggés — kissé felülemelkedve a számszerűségeen — *településpolitikai magot* is hordoz: arra utal, hogy az a településfejlesztési cél, amely a hetvenes években a lakossági ellátottság tekintetében az egyes településkategóriákon *belüli* ellátottsági differenciák eliminálására tört alapvetően nem ért el eredményt. A kialakult helyzet ugyanis a célkitűzésnek épp ellenkezőjét tanúsítja: a shift-analízis regionális faktórának meghatározó szerepe ugyanis épp azt jelenti, hogy az egyes településkategóriákon belüli térségi különbségek hatása még ma is nagyobb a településszerkezeti hatásnál. A feltételezhető megyék közötti ellátottsági *közeledés* ily módon inkább a településszerkezet megyék közötti *hasonulásából* (lényegében a városhálózat megerősödéséből, a városi népességarány növekedéséből) ered, semmint — a célul kitűzött — településkategóriákon belüli közeledésből.

Újabb megállapításokhoz juthatunk a számítási eredmények elemzésében, ha összevetjük azt, miként szóródnak a megyék az átlagos — hét mutató számtani átlagával mért — ellátottsági szint mutatója (T_i), illetve ennek két tényezőre (S_i és R_i) való felbontása tükrében. Ezt a vizsgálódást szemléletesé tehetjük úgy, hogy a 19 megyét elhelyezzük R_i és S_i koordinátarendszerében (2. ábra), ahol az eligazodást megkönnyítendő feltüntettük a T_i tengelyt is. (A megyék előjeles jellemzői az ábra ily módon szerkesztett három tengelyre való merőleges vetítésével leolvashatók.)

E közelítés alapján megállapítható az, hogy az átlagos ellátottsági szint (I_i) alapján a vidék két pólusát *Szabolcs-Szatmár*, illetve *Baranya* megyék jelentik, ezek állnak a rangsor élén, illetve végén. Ettől azonban teljesen elütő eredményt kapunk, ha a regionális (R_i), illetve a településszerkezeti (S_i) jellemző szint külön-külön, illetve együttesen értékelve keressük az egymástól leginkább elütő jellemzőjű megyéket. Így vizsgálódva megállapítható, hogy a regionális tényezőt tekintve *Vas* és *Pest* megye üt el leginkább egymástól, a strukturális faktor szerint pedig *Csongrád* és *Nógrád*. Ugyanezen két megye képezi a két pólust a két faktor együttes figyelembevételére alapján — a neki megfelelő két pont esik egymástól legtávolabb az SR koordinátarendszerben. Jónéhány olyan további összehasonlítás tehető, amikor az átlagos ellátottsági pozíció (T_i) szerint egymáshoz nagyon közeli megyék a felbontás tükrében élesen elváló jellemzőjűek. Ez a helyzet például *Csongrád* és *Vas*, *Hajdú-Bihar* és *Somogy*, valamint *Szolnok* és *Nógrád* esetében. A koordinátarendszerben feltűnnek egymáshoz nagyon közel eső megyék is: *Komárom* és *Győr-Sopron*, *Vas* és *Veszprém*, *Tolna* és *Somogy*, *Békés* és *Szabolcs-Szatmár* — ezek azok a megyepárok, ahol a közéleti ellátottsági szint egyben hasonló településszerkezeti és regionális hatásokból tevődik össze.

A vizsgálat geográfiai szintézise a számítási eredmények térképezésével (3/a—d. ábra) kevés szóbeli kommentálást igénylő módon adható meg.

Az átlagos ellátottsági szintben (T_i) mérhető előny, illetve hátrány értékeit térképezve (3/a. ábra) — az előzőekben, a vizsgálat megyesoros induló adatainak bemutatásakor röviden értékelt — séma tárul fel: az ország északnyugati megyéi, valamint a három nagyvárosi megye (*Baranya*, *Csongrád*, *Hajdú-Bihar*) kerül az átlag fölé, s megjelenik a két közismerten leggyengébb mutatókkal rendelkező megye *Szabolcs-Szatmár*, illetve *Pest*.

A településszerkezeti tényező (S_i) térképe (3/b. ábra) részben rokon, részben ellentétes térszerkezetről tanúskodik. Csongrád és Hajdú-Bihar megye kiemelkedik, s Baranya is pozitív faktoralal szerepel. Az északnyugati régió itt már kettéválik. Csak Győr-Sopron és Komárom marad e tényezőben is kedvező helyzetű, s tőlük Fejér megye vezet át az Alföldre (látványosan megjelenítve azt, hogy a Székesfehérvár–Budapest tengely mentén elméletben „kettévágva” duális, részben „dunántúli”, részben „alföldi” közigazgatási egységnek tekinthető). A településszerkezeti hatás faktora jó részt az aprófalvas jelleget adja vissza – kivéve Baranyát, ahol Pécs hatása ezt kiegyenlíti, illetve Pestet, ahol épp a nagyvárosi központ hiánya „húzza le” a településszerkezeti tényezőt. Érdemes felfigyelni arra, hogy Szabolcs-Szatmár épp e tényezőben milyen élesen elkülönül az Alföld egészétől – feltehetően azért, mert a „felvidéki típusú” Szatmár egyértelműen túlkompenzálja az „alföldi típusú” Szabolcs településszerkezeti jellemzőit. A regionális faktor (R_i) térképe (3/c. ábra – „Nomen est omen” – egy markáns, a Duna által elválasztott Ny–K kettősséget, illetve egy kevésbé karakteres É–D dualizmust hoz felszínre. Az előbbit csak – a korábban is már átmeneti jellegűnek aposztrofált – Fejér töri meg, míg az utóbbit Heves és Nógrád és az alföldi megyék eltérő jellemzői jelenítik meg. A regionális faktor „regionalitása” azért figyelemre méltó, mert korántsem magától értetődő, hisz a regionális faktor (R_i) a módszerben nem valamifajta nagytérégi sajátosságot, hanem megyei egyediséget mér.

A három tényező előjele alapján kialakítható *hat megyetípus* (3/d. ábra) földrajzi elhelyezkedésében – azon túlmenően, hogy új nézőpontból ismételtlen feltárul számos, az előző tényezők kapcsán már említett sajátosság – érdekes felfigyelni arra, hogy a hat típus közül csupán a C típus ($T_i > 0$; $R_i < 0$; $S_i > 0$) az, amelybe egyaránt került a Duna két partjáról megye (Fejér, illetve Csongrád és Hajdú-Bihar). A többi típusok valamennyien vagy a Dunántúlra vagy a Dunától keletre eső országrészre összpontosulnak. Jellemző továbbá az is, hogy az azonos jelleget mutató megyék többsége egymással szomszédos, térségileg összefüggő egységet alkot. Egyértelműen igaz ez a B, D és E típusokra s részben A és F csoportokra. Mindezek tükrében jelen vizsgálat is egy a megyehatárokon túllépő *régióstruktúra valóságos léte mellett érvel.*

Megjegyzésre kívánczik még e tipizálás kapcsán az, hogy az itt leírt struktúrák nemcsak a hét mutató átlaga alapján fedezhetők fel, hanem nagy hányadban *ugyanaz a szerkezete az egyes jelzőszámoknak is.* Kivételt, bizonyos értelemben ellentétes szerkezetet egyedül a lakásellátottsági mutató (LAK) képez, természetes következményeként annak – mint arra már utaltunk –, hogy ez atipikus jelzőszám. Ennek esetleges elhagyásával „javítható” lett volna az elemzés, még karakteresebbek lettek volna a megyei jellemzők – ezt a „trükköt” azonban aligha lett volna tisztességes, s egy hangsúlyozottan prekonceptió nélküli vizsgálatban értelmes alkalmaznunk.

Tanulságok, következtetések

Úgy véljük, hogy tanulmányunk igazolja azt, hogy a különböző dimenziókban felfedezhető területi egyenlőtlenségek együttes elemzésében a hazai szakirodalomban elég mostohán kezelt shift-analízis eredményes, használható módszer lehet. Az általunk elvégzett elemzés természetesen csak egyike a lehetséges alkalmazásoknak, kereshetők

és alkalmazhatók lehetnek az ilyen típusú elemzésekben a mienktől eltérő dimenziók is. A települési egyenlőtlenségek vizsgálhatók lehetnek például közigazgatási kategóriák között is. Végezhető olyan vizsgálat is, amelyben csak a városok jellemzőit vizsgáljuk (megyenként) shift-analízissel, s ekkor az osztályozási szempont akár a várossá alakulás időpontja is lehet. Ebben az esetben nem a nagyság, nem a közigazgatási státusz, hanem az „életkorral” mért tradíció az egyik szempont. Alkalmas a módszer dinamikus, több időpontot vagy egy hosszabb időszakban bekövetkezett elmozdulást tesztelő elemzésre is. Ha összegyűjthető megfelelő adatbázis, eltérhet a kutató a megyei aggregációtól is, annál több vagy kevesebb területegységet használva.

A lehetőségek e gazdag tára a módszer mellett érvel, egyben természetesen azt is világossá teszi, hogy egy-egy vizsgálat akárhány újszerűnek látszó összefüggést is hoz felszínre, távolról sem tarthat igényt a területi egyenlőtlenség-rendszert teljességgel átvilágító közelítés rangjára.

A konkrét vizsgálatnak a részeredmények szinte mindegyikén átütő leglényesebb tartalmi sugallata az, hogy a lakossági életkörülmények, az infrastrukturális ellátottság térszerkezetében a regionális pozíció és karakter a fő differenciáló tényező. Ez egyben feltehetően az ellátottsági szférán túlnyúló karakterisztikum a mai társadalom és gazdaság területi állapotainak — s ily módon területfejlesztési (vagy ha jobban tesszik regionális politika) szemléleti fordulatot igényel. Ennek egyik eleme lehet — a valóságos helyi önállóság, önigazgatás kialakításán túl —, hogy a központi területfejlesztési stratégiai gondolkodásba is elsődleges szempontként épüljön be a regionális szemlélet — ha ez elmarad, utólagosan már aligha lesznek közelíthetők azok az egymástól egyre nyilvánvalóbban elváló fejlődési pályák, amelyeken már ma elindulni látszik, egymástól távolodva például az északnyugati országrész vagy az Alföld jórésze. Természetesen nem a dinamikus térségek fejlődését kell fékezni, hanem az elmaradók esélyeit, lehetőségeit tágtani.

Vizsgálatunk egy lehetséges kiegészítéseképpen végiggondolásra érdemes az is, hogy a most folyó és a közeljövőben tervezett fejlesztési programok hogyan hatnak a megyék regionális pozíciójára és településszerkezetére. Az például biztosnak látszik, hogy a közeljövő két nagy (egyenként is százmilliárdos) országos fejlesztési programja a Bős-Nagymarosi Vízerőmű és a Világkiállítás tovább növeli majd az észak-dunántúli megyék *regionális típusú előnyét*, de valószínűleg ugyanilyen hatása van az idegenforgalmi térségek kiemelt fejlesztésének is, sőt paradox módon még az elmaradott térségek felzárkózási programjának jórésze is a Dunántúlra jut.

Ezzel ellentétes hatású, hasonló súlyú program alig található (legfeljebb a legelmaradottabb alföldi megyék és Borsod alapellátásának felzárkóztatására kiosztott többlet tanácsi támogatásokat soroljuk ide, és esetleg az javíthatja még az elmaradottabb megyék helyzetét, hogy a tanácsi fejlesztési lehetőségek nagy részét ma már népességarányosan osztják el). Fennáll tehát a veszély, hogy az országon belüli regionális egyenlőtlenségek — épp az állami programok következtében is — tovább nőnek, és nyugat—kelet irányban is egy ellátottsági lejtő alakul ki.

A jelenlegi fejlesztési programoknak és irányzatoknak a településszerkezetekre gyakorolt hatását már sokkal nehezebb megjósolni. Az talán mégis feltételezhető, hogy a célcsoportos állami lakásépítés összeomlásával és az intézmény-összevonási hullám levonulásával a legfelső településkategóriák közelmúltbeli erőltetett ütemű fejlesztés-

tések a legfontosabb forrásai szűkültek be, ezért köztük és a többi település közötti fejlesztési olló némileg összébb zárul majd. Másrészt az is valószínű, hogy a településpiramisok alján levő aprófalvak leszakadása nem áll meg, hanem tovább folytatódik. A várossá nyilvánítások folytatódása, valamint a középső településkategóriák megyén belüli fejlesztési pozíciójának javulása pedig már a megyék településszerkezetének további közeledését is eredményezheti, miközben ugyanazokba a közigazgatási és településkategóriákba a különböző megyékben egyre eltérőbb fejlettségű települések tartoznak majd.

Végezetül még talán arra indokolt utalnunk, hogy a tanulmány felvállalt célja egy konkrét, a megválaszolni kívánt kutatási problémához adekvátnak kínálkozó módszerrel végzett elemzés elkészítése volt, s nem hozzászólás írása az újjáéledő régióvitákhoz.⁷ Az eredmények azonban kétségkívül kötik e problémakörhöz a munkákat, s azt erősítik, hogy a területfejlesztési politikának, nem egyszerűen elméleti indítatásból, szakmai „nosztalgiából”, hanem a valós folyamatok elemzéséből kiindulva el kell jutnia egy valóságos *regionális politikai* szemléletmódhoz, s cselekvési eszköztárhoz.

JEGYZETEK

1. A hazai területi egyenlőtlenségek főbb dimenzióinak áttekintését és időbeli változásuk jellemzését lásd Nemes Nagy J. (1988). Az egyenlőtlenségek ilyen csoportosítását e munkából vettük át.
2. Lásd Incze Zs. (1987); Fleischer T. (1988) és Vécsey P. (1988).
3. Egyetlen jelzőszámra mégis szükségesnek látszik külön is kitérni. Ugyanis szemben a többi jelzőszámmal, erről az egyről „Az egy főre jutó iparcikkforgalom”-ról feltehető, hogy a konjunkturális ingadozások miatt más években egészen más egyenlőtlenségi sorrendet adna. Az ellenőrzések során azonban ez az ellenvetés nem igazolódott (az 1985-ös meyerangsor korrelációja pl. 96%-os az 1987-es rangsorral). Legalábbis a 80-as évek közepén ez a jelzőszám is stabil egyenlőtlenségi viszonyokat mutat.
4. A módszer részletes leírását lásd pl. Nemes Nagy J. (1979); Langerné Rédei M. (1985); Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei... (1984), V. fejezet, 1. pont, Shift-analízis.
5. Ez esetben a mutatók átlagán alapuló rangsorral való korreláció értéke $-0,12$. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez nagyon durva jelzőszáma a lakásellátottságnak, és például a kisebb települések és az alföldi megyék kedvezőbb pozíciója ez esetben részben éppen az elhagyott, lakatlan lakások nagyobb arányából származik.
6. Itt érdemes talán megjegyezni, hogy az a tény, hogy Budapest nem szerepel a vizsgálatban, természetesen az egyik alapvető területi egyenlőtlenségi dimenzió (főváros–vidék) kirekesztését jelenti az elemzésből. Cserébe azonban egyértelműbbé, világosabbá válnak a vidéket megosztó tényezők, s ráadásul aligha vitatható a vizsgálati egységek összehasonlíthatósága, ami a főváros és a megyék relációjában örök módszertani gond.
7. Utalhatunk egyebek között Tóth J. (1987) és Böhm A. (1988) cikkeire.

IRODALOM

- BÖHM A. 1988: A regionális politika esélyei. *Tér és Társadalom*, 1. sz. 58–66. pp.
- FLEISCHER T. 1988: Az ellátottság terjedése a településhálózaton. Kézirat, 99. p.
- INCZE ZS. 1987: Magyarország megyéinek infrastrukturális színvonala 1980–1985-ben. Kézirat, irat, 117. p.

- LANGERNÉ RÉDEI MÁRIA 1985: A shift-share analízis szakirodalmi áttekintése és alkalmazási lehetőségei a demográfiában. KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Demográfiai Módszertani Füzetek, 2. sz., 68. p.
- Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban (szerk.: Sikos T. Tamás). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 301. p.
- NEMES NAGY JÓZSEF 1979: A shift-analízis alkalmazási lehetőségei a regionális gazdasági fejlődés vizsgálatában. Földrajzi Értesítő, 33–34. sz. 237–247. pp.
- NEMES NAGY JÓZSEF 1988: Területi kiegyenlítődé és differenciálódás Magyarországon. Kézirat, 32. p.
- TÓTH JÓZSEF 1987: Régiók és/vagy megyék? Tér és Társadalom, 2. sz. 77–80. pp.
- VÉCSEI PÁL 1988: Az életkörülmények területi változása. Településfejlesztési Tájékoztató, 1. sz. 46. p.

GULÁCSI, GÁBOR and NEMES NAGY, JÓZSEF

REGIONALITY AND SETTLEMENT STRUCTURE

(Results of a shift-share analysis)

Summary

Using seven indices of (infrastructural) supply, the authors seek to answer the question: what is the role of settlement structure (T_i) and the varied level of supply by settlement types (R_i) differentiating the level of supply of the 19 counties in Hungary. The role of specific features of counties, i.e. the regional factor (R_i) was found to be dominant by the analysis. The study reveals contrasted regional duality between the western (developed) and the eastern (underdeveloped) regions of Hungary.

Today such socio-economic mechanisms seem to have come into gear in Hungary which may develop the mentioned dualism beyond the realm of infrastructural supply, into an overall spatial development process. New, all-embracing regional policy ideas and practice are needed to stop these process leading to extreme spatial separation.

Translated by Eta Daróczi

ГУЛАЧИ, ГАБОР — НЕМЕШ НАДЬ, ЙОЖЕФ:

РЕГИОНАЛЬНОСТЬ И СТРУКТУРА РАССЕЛЕНИЯ. (РЕЗУЛЬТАТЫ НЕКОТОРОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО АНАЛИЗУ СДВИГА)

(Резюме)

Авторы, на основе данных коммунальной оснащённости (инфраструктуры) на 1986–87 годы и используя метод анализа сдвига, ищут ответ на вопрос, какую роль играют структура (по обозначению S_i) и разницы в уровне оснащённости между медье по типам поселений (R_i) в дифференциации медье (не считая Будапешт) по уровню оснащённости (T_i). По выводу исследования доминирующее значение имеют специфические условия медье, т.е. региональный фактор (R_i). В результате изучения выявилась острая региональная дуальность между (более развитыми) западными и (отсталыми) восточными регионами страны.

В сегодняшней Венгрии, по-видимому, распространяются такие общественно-экономические механизмы, по которым предполагается вероятной эта дуальность — за сферой инфраструктурной оснащённости — как всеохватывающий процесс территориального развития. Чтобы эти процессы не приводили к крайней территориальной разделённости, требуется всеобъемлющее региональное политическое мышление и действие нового типа.

Перевел: Тамаш Бауко